

Matjaž Bizjak

Omembe cenžualov v listinskem gradivu za ozemlje Slovenije

Bizjak Matjaž, dr., višji znanstveni sodelavec, ZRC SAZU Zgodovinski inštitut Milka Kosa, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2, matjaz@zrc-sazu.si

Omembe cenžualov v listinskem gradivu za ozemlje Slovenije

Zgodovinski časopis, Ljubljana 73/2019 (159), št. 1-2, str. 8–18, cit. 27

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Članek obravnava poseben družbeni sloj cenžualov, prvotno nesvobodnjakov, ki so z »osvoboditvijo« in obenem darovanjem na oltar pridobili status omejene svobode in so bili v visokem srednjem veku razširjeni na območju Bavarske in nanjo navezanih alpskih dežel. Obravnavani so vsi (znani) dokumentirani primeri za slovensko ozemlje, ki presenetljivo segajo do štiridesetih let 14. stoletja.

Ključne besede: cenžuali, osvobajanje, socialna zgodovina, srednji vek

Bizjak Matjaž, PhD, Research Fellow, The Scientific Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, Milko Kos Historical Institute, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2, matjaz@zrc-sazu.si

References to Censuales in Documents Pertaining to the Slovene Territory

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 73/2019 (159), No. 1-2, pp. 8–18, 27 notes

Language Sn. (En., Sn., En.)

The article addresses the social stratum of censuales; initially unfree, they were granted limited freedom through “liberation” and donations to the altar. They were present in Bavaria and the related Alpine lands in the High Middle Ages. All (known) documented cases pertaining to the Slovene territory are discussed that, surprisingly, date to as late as the 1340s.

Key words: censuales, liberation, social history, the Middle Ages

V srednjeveški gospodarski zgodovini, še bolj pa v splošni srednjeveški zgodovini se običajno za obdobje poznega srednjega veka precej lahko operira s pojmom »poenoteni podložniški sloj«. Ta je nastal po zblizevanju socialnega položaja v okvir zemljiških gospodstev vključenega odvisnega kmečkega prebivalstva – predhodno z različnim socialnopравnim izhodiščem –, ki je v tem obdobju z visokim odstotkom prevladovalo. Čeprav je že od druge polovice 13. stoletja dalje v družbenih razmerjih v okviru zemljiškega gospostva poglobilni pomen začela prevzemati odvisnost, utemeljena v najemu obdelovalne zemlje, pa v virih javnopравnega značaja še celo 14. in dovršen del 15. stoletja srečujemo navedbe, ki posamezne pripadnike odvisnega kmečkega prebivalstva uvrščajo v različne statusne kategorije povsem osebnega značaja.¹

Ena od bolj zanimivih med temi so gotovo cenзуali. Pojem označuje po rojstvu nesvobodne, vendar osvobodjene ljudi. Takšna osvoboditev je pomenila izboljšanje osebnega položaja, nikakor pa ni prinašala absolutne svobode. Osvobodenci so bili običajno dodeljeni cerkveni instituciji (škofiji, samostanu ...) ali še pogosteje točno določenemu oltarju v neki cerkvi, do katerega jih je vezala vsakoletna denarna dajatev – census. Ta census (naglavna pravda) se je izplačeval v simbolični višini, običajno treh ali petih pfenigov, in je za cenзуala imel vlogo nekakšne priznavalnine osvoboditve. Običajno je bil namenjen kritju stroškov osvetljave zadevnega oltarja, torej za nabavo voska oziroma olja. Po drugi strani je census cerkvenemu gospodu nalagal vlogo zaščitnika cenзуalove svobode pred tretjimi osebami kakor tudi pred lastno samovoljo. Seveda pa je morebitno neplačevanje censusa imelo za posledico izgubo svobode; če cenзуal tri leta ni poravnal svojih obveznosti, je postal nesvobodnjak svojega zaščitnika. Poglobilni razliki, ki sta cenзуala ločevali od njegovega predhodnega nesvobodnega statusa, sta bili rešitev od vsakodnevnih ali tedenskih delovnih obveznosti, tj. ročne tlake, in relativna svoboda gibanja, ki pa je bila še vedno regulirana s strani gospoda-zaščitnika, ki mu je cenзуal na neki način pripadal. Cenзуala je gospod lahko posadil na svojo hubo, ga naselil v svoji urbani naselbini, v nekaterih primerih pa so se cenзуali v dogovoru s svojim gospodom naseljevali tudi zunaj meja matičnega gospostva. Ne glede na dajatve,

* Prispevek je rezultat raziskav, ki so deloma potekale v okviru projekta Družbena in identitetna mobilnost v slovenskem prostoru med poznim srednjim vekom in razpadom Habsburške monarhije (J6-7069), deloma pa v okviru programa Temeljne raziskave slovenske kulturne preteklosti (P6-0052) – oba financirana s strani ARRS.

¹ Vilfan, Kmečko prebivalstvo, str. 326 sl.

ki jih je pogojevala nova nastanitev, je cenžuala na gospoda-zaščitnika vezalo vsakoletno plačilo naglavnega cenžusa.²

Pojav cenžualstva ima širše evropske razsežnosti in je zaznaven predvsem na območju od Flandrije in Westfalije prek osrednje Francije, Lotaringije in Porenja do Bavarske, alpskih dežel ter severne Italije.³ V bavarsko-alpskem prostoru je ta družbeni element v veliki meri dokumentiran v številnih tradicijskih knjigah visokih cerkvenih institucij (škofij in samostanov), ki so tako značilne za ta prostor, še posebno od druge polovice 12. stoletja, ko zaradi naraščajočih darovanj nesvobodnjakov na oltar pride do vsebinske diferenciacije tradicijskih knjig na nepremičninske in cenžualske, t. i. *libri censualium*.⁴ Glede na obsežne popise cenžualov v teh kodeksih je mogoče sklepati na dokajšno številčnost tega sloja na teritorijih, ki so jih obvladovale omenjene cerkvene ustanove. To bi po analogiji utegnulo veljati tudi za nekatera območja na ozemlju današnje Slovenije; namreč obsežna zemljiška gospostva salzburške nadškofije, freisinške, briksenske in krške škofije ter zgodnejših samostanov, predvsem Stične. Zaradi objektivnega razloga – ohranjenosti virov – je o številčnosti cenžualov na Slovenskem težko izreči verodostojno sodbo. Tradicijske knjige, ki so sicer dobro ohranjene za salzburško nadškofijo in za freisinško ter briksensko škofijo, se slovenskih ozemelj dotikajo le deloma; zadovoljivo pravzaprav zgolj tistih v briksenski posesti, a le za 11. stoletje, freisinških samo v nekaj noticah, salzburških pa sploh ne. K temu ne pripomore dosti niti popolna odsotnost (neohranjenost?) tradicijskih knjig slovenskih samostanov, od katerih bi glede na čas ustanovitve, ne pa tudi glede na ohranjenost zgodnejših virov, pričakovali vsaj stiške.⁵

Kljub temu obstaja nekaj sporadičnih zapisov, ki nedvomno dokazujejo obstoj posebnega sloja cenžualov v visokem srednjem veku na ozemlju današnje Slovenije. Poleg ene same notice v freisinški tradicijski knjigi, datirane v leta med 1160 in 1181, in ene briksenske, pripisane v dodatku listine za blejsko otoško proštijo iz leta 1185,⁶ poznamo še prepise treh stiških listin, ki pokrivajo časovni razpon do konca

² O cenžualih glej Schulz, *Zensualen*, kol. 530–533; Dollinger, *Bauernstand*, str. 304 sl.; Vilfan, *Kmečko prebivalstvo*, str. 312–314.

³ Schulz, *Zensualen*, kol. 530.

⁴ Wild, *Libri censualium*, str. 1120.

⁵ Ohranjenost zgodnjih pisnih virov za stiški samostan je nerazumljivo slaba. Med starejšimi listinami (do 1251) navaja Bernhard le en original, pa še ta je ohranjen v arhivu v Murauu (Bernhard, *Documenta patriarchalia*, str. 253–309). Po Grebenčevem mnenju naj bi starejši del arhiva v veliki meri propadel v turških napadih 1471 in 1492 (Grebenec, *Gospodarska ustanovitve*, str. 101), vendar to ne pojasnjuje nekaterih zbirk prepisov starejših stiških listin, ki so nastali v 17. in 18. stoletju (Grebenec, prav tam, str. 10). Glede na razmeroma dobro ohranjeno stiško rokopisno knjižnico bi ti prepisi utegnili temeljiti na morebitnih kopalnih in/ali tradicijskih knjigah, ki pa danes niso poznane.

⁶ Tu imamo opravka z zanimivim primerom tradicijske notice, ki je bila vpisana na pečatno listino. Blejska proštija, ki je v tem času razpolagala z manjšo posestjo (ca. 20 hub) ni premogla lastne tradicijske knjige. Potrdilna listina škofa Henrika III. je vsaj v začetnem obdobju po izstavitvi predstavljala edini razvid nad pripadajočo posestjo. Novo daritev, do katere je moralo priti razmeroma kmalu po izstavitvi dokumenta in ki je bila očitno izvršena ustno, brez listine, so zato (zelo praktično) v obliki tradicijske notice zapisali na omenjeno listino, ki je tako ažurirana še nekaj časa predstavljala korekten razvid nad proštjisko posestjo, Santifaller, *Brixner Urkunden*, št. 46, str. 54–55 in Tafel VIII (faksimile).

dvajsetih let 13. stoletja. V vseh teh primerih (o vsebini podrobneje v nadaljevanju) gre za osvoboditev oz. daritev nesvobodnjakov na oltar neke cerkvene institucije. Nekoliko bolj problematične so zgodnejše vesti o domnevnih cenзуalih na ozemlju blejskega briksenskega gospostva. Tu se že v poznem 11. stoletju v tradicijskih noticah briksenske škofije omenja večje število osvobodencev (*libertate sortiti, libertate potiti, liberti*), ki škofu prepuščajo (darujejo) svoja lastna zemljišča.⁷ Za kakšno vrsto oz. način osvoboditve, do katere je moralo priti že pred temi daritvami, je šlo, nam viri ne sporočajo. Obstaja možnost, da so bili cenзуali. Na tem mestu je treba navesti še nekoliko mlajši vir, ki bi morda lahko kazal na obstoj blejskih cenзуalov, bolj verjetno pa imamo pri njem opravka z nekim drugim pomenom besed *cenсуalis, zins-*. Gre za najstarejši briksenski urbar za blejsko gospostvo iz leta 1253, ki izdatno operira z latinskim pojmom *mansus cenсуalis* in njegovim nemškim ekvivalentom *zinshuobe*. Ker se ta dva izraza (ki sta v urbarju uporabljena izmenično in povsem enakovredno) ne nanašata na vse hube v urbarju, bi lahko obstajala možnost, da označujeta hube, ki bi jih obdelovali pripadniki posebnega sloja cenзуalov, ki bi v tem primeru predstavljali kar 55 odstotkov vseh nosilcev urbarialnih hub. Kakšne sistemske razlike med dajatvami hub, ki so označene kot cenзуalne, in tistimi, ki se navajajo zgolj kot *mansus* ali *huba*, v urbarju ni opaziti. To sicer ni odločilno, naglavni census bi bil lahko zabeležen v nekem drugem viru, ki bi bil lahko izgubljen. Vendar pa bi v tem primeru težko razložili dejstvo, da se kot cenзуalne ali pa brez tega pridevnika skoraj izključno označujejo vse hube v neki vasi. Takšna segregacija cenзуalnih in necenзуalnih vasi je precej malo verjetna.

Za ozemlje nekdanje Kranjske je ohranjena le peščica dokumentov, ki pričajo o osvobajanju cenзуalov; iz visokega srednjega veka poznamo pet tovrstnih vesti.

a) V čas med 1160 in 1181 datirajo tradicijsko notico, ki poroča o darovanju freisinškega duhovnika Johannesesa, ki je na oltar sv. Marije in sv. Korbinijana v freisinški stolnici daroval 14 svojih nesvobodnjakov iz okolice Kranja, in sicer na način, da je bil vsak od njih dolžan letno škofu izplačati po tri pfenige, pri čemer jih škof ni smel podeljevati v beneficij tretjim osebam oz. jih kakorkoli odtujevati iz svojega varstva.⁸

b) Daleč najbolj poznan vir, ki govori o cenзуalih na Kranjskem, je stiški falsifikat o osvoboditvi otrok stavbenika Mihaela, graditelja stiške bazilike, datiran med leta 1163 in 1184.⁹ Zaradi izrednega pomena in izpovednosti je bila listina že večkrat obravnavana in interpretirana, nazadnje in najtemeljiteje izpod peresa Petra Štiha.¹⁰ V skladu z njegovimi ugotovitvami in utemeljitvami analize tega vira, ki jih na tem mestu ni treba ponavljati, je bistveno sporočilo listine naslednje:

⁷ Redlich, *Traditionsbücher*, 164, str. 61; št. 180, str. 66; št. 217, str. 78; št. 218, str. 78; št. 220, str. 79; št. 222, str. 80; št. 225, str. 81; št. 233, str. 83; št. 289, str. 103; št. 291, str. 104; št. 307, str. 108; št. 324, str. 113 (= Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev* III, št. 177, str. 113; št. 215, str. 132; št. 235, str. 143; št. 236, str. 144; št. 239, str. 145; št. 240, str. 145–146; št. 243, str. 147; št. 245, str. 148; št. 301, str. 183; št. 302, str. 183–184; št. 307, str. 185; št. 314, str. 188).

⁸ Bitterauf, *Traditionen*, št. 1155 c, str. 386–387; Zahn, *Codex diplomaticus Austriaco-fri-singensis* I, št. 112, str. 109–110.

⁹ Bernhard, *Documenta patriarchalia*, S 7, str. 264–267.

¹⁰ Štih, *Addenda et corrigenda*, str. 43–51.

Stavbenik Mihael, poročen z višnjegorsko nesvobodnjakinjo Matildo, ki jo je pred časom odkupil v popolno svobodo (*omnimodam libertatem*), je od grofa Alberta Višnjegorskega kupil svobodo tudi svojim (in Matildinim) otrokom (očitno rojenim še pred materino osvoboditvijo in posledično po rojstvu nesvobodnim). Vendar na način, da jim je omenjeni grof Albert na oltarju sv. Marije daroval svobodo, ki je bila pogojena s plačilom vsakoletnega cenusa treh pfenigov stiškemu samostanu ne le vsakega od njih, temveč tudi vseh njihovih potomcev, da bi se izognili nevarnosti, da bi jih katerikoli svetni ali cerkveni gospod v prihodnosti podvrigel tlačanstvu.

c) Zelo rudimentarna tradicijska notica, ki se nahaja na spodnjem robu blejske listine z dne 3. decembra 1185, priča o daritvi Leokarde Jamske, ki je za blagor svoje duše blejski otoški proštiji darovala Marijo, hčer Bernarda iz Sela in njeno potomstvo. Omenja se, da morajo podarjeni letno služiti tri pfenige.¹¹

d) Listina istrske mejne grofice Sofije Višnjegorske, hčerke že omenjenega Alberta in žene andeškega grofa Henrika IV. iz let med 1208 in 1210, govori o popolni osvoboditvi (*legitima libertate condonavi*) nesvobodnjakinje Engelburge, poročene s krojačem Rupertom, njunim morebitnim otrokom pa določa status cenualov »petih pfenigov« stiškega samostana (torej z obveznostjo letnega plačila petih pfenigov na oltar), ko bodo dopolnili starost, določeno za sklepanje zakonske zveze.¹²

e) V leto 1223 spada stiški dokument, katerega izvleček se je ohranil v prepisu iz 18. stoletja in priča, da je goriška ministerialka Willa podarila samostanu sedem svojih nesvobodnjakov, ki morajo cisterci letno plačevati po pet pfenigov.¹³

Kolikor niso prešli med mestno prebivalstvo, naj bi se v 13. stoletju po Vilfanu cenuali postopno asimilirali v široko socialno plast svobodinov, kmečkega prebivalstva z omejeno svobodo, ki se je v slovenskem prostoru izoblikovala predvsem z inkorporacijo nekdanjih svobodnih pripadnikov staroslovanskih žup.¹⁴ S svobodini je cenuale vezala predvsem prostost od tedenske ročne tlake. V historiografijah, kjer ne računajo s široko svobodno plastjo župskega prebivalstva, je bila cenualom odmerjena bistveno večja vloga pri formiranju poznejšega enotnega podložniškega sloja. Dollinger je za Bavarsko, pa tudi za širši prostor vzhodnoalpskih dežel mnenja, da so se cenuali, naseljeni na hubah v okviru zemljiškega gospodarstva svojih zaščitnikov, že pred koncem 13. stoletja izenačili z nesvobodnimi podložniki, nasprotno pa so zunanji cenuali dlje ohranjali svoj poseben položaj. Prav oni naj bi predstavljali socialno bazo poznejših svobodinov (če uporabimo Vilfanovo terminologijo) oz. kmečkih prebivalcev z omejeno svobodo, ki se v kranjskih, koroških in štajerskih virih 14. in 15. stoletja omenjajo z nazivom *freimann*, *freileute*, na Salzburškem pa kot *freisassen*.¹⁵ To tezo zagovarja tudi Klein, ki za Salzburg navaja obsežne poznosrednjeveške popise *freisassov*, naslednike nekdanjih *libri censualium*. Salzburške *freisasse* enači z notranjeavstrijskimi *freimanni*, obojim

¹¹ Santifaller, Brixner Urkunden, št. 46, str. 54–55.

¹² Bernhard, *Documenta patriarchalia*, S 13, str. 277–278.

¹³ Bernhard, *Documenta patriarchalia*, S 16, str. 283–284.

¹⁴ Vilfan, Kmečko prebivalstvo, str. 319.

¹⁵ Dollinger, *Bauernstand*, str. 334.

pa išče izvor v cenзуalih.¹⁶ Njemu nasprotno mnenje zagovarja Hauptmann, ki poudarja svobodinovo navezanost na zemljo oz. dejstvo, da je bil njegov družbeni status – drugače kot cenзуalov – povezan s posedovanjem odvisne hube. Svobodinom pripisuje večinski izvor v sloju *barschalkov*, ki so bili statusno izenačeni s poznorimskimi koloni, cenзуalom pa odreja marginalno vlogo v tem procesu.¹⁷

Ne da bi se na tem mestu spuščali v zahtevna teoretična razglabljanja na to temo, želimo opozoriti na že v uvodu naznačeno družbeno pestrost v poznem srednjem veku. Osvobajanje oz. odkup v cenзуalski status srečujemo v virih za slovenski prostor v nasprotju s splošnim prepričanjem tudi še v poznem srednjem veku, vse do štiridesetih let 14. stoletja, o čemer priča naslednjih šest primerov.¹⁸

f) 2. novembra 1309 je Konrad Loški osvobodil Sigharta iz Bitenj, njegove otroke in vse njegove potomce na Marijin oltar v polhograjski cerkvi(?) z obveznostjo plačila treh pfenigov.¹⁹

g) Isti je 25. marca 1321 s privoljenjem svojih sinov Viljema in Jakoba ter drugih sorodnikov na podoben način osvobodil še Mihaela iz Besnice, in sicer tako, da ga je dal svojemu bratrancu Konradu iz Besnice z dolžnostjo vsakoletnega plačevanja petih pfenigov na oltar besniške cerkve.²⁰

h) 19. julija 1314 je Adelhajda Kreig osvobodila in dala ljubljanski komendi Nemškega viteškega reda tri svoje nesvobodnjake: Bertolda Hurnovca, mesarja Petra Jucherja in nekega Diemsa ter njihove potomce. Omenjeni trije so morali komendi za svojo svobodo letno plačevati po pet pfenigov.²¹

i) 15. aprila 1330 so se nesvobodnjaki bratje Fric, Leutold, Nikolaj in Rudolf z vsemi obstoječimi in potencialnimi potomci za 11 mark oglejskih pfenigov in

¹⁶ Klein, Salzburger Frisassen, str. 77 sl.

¹⁷ Hauptmann, Colonus, Barschalk und Freimann, str. 183 sl.; Isti, Die Freileute, str. 30–31.

¹⁸ Navedeni so vsi primeri, ki jih je bilo mogoče najti v okviru omejene, pa vendar dovolj široko zasnovane raziskave virov v zvezi s pripravo tega prispevka. Na neki način nadgrajujejo Vilfanov prikaz, ki osvobajanje v položaj cenзуalstva navzgor bolj ali manj omejuje s sredino 13. stoletja, za poznejši čas pa računa s pojavom tega družbenega sloja zgolj še kot z zgodovinskim reliktom. Vilfan, Kmečko prebivalstvo, str. 328.

¹⁹ ARS, AS 1063, ZL 6071, 1309–XI–2 (transkripcija Otorepec, CKSL), *Ich Chvnrat von Loc ... vergihe ... daz ich Sicharten von Bitan vnt seynev chint vnd alle sein erben dy von im chvnphtetich sint oder werdent, daz ich dye gevreyt han avf vnser vrawen alter ce Pilich Grecz mit drin pheningen, dye man mit zwain dev weyp swaz wir lewt sint, das sy dye iarecheleychen svlen geben an vnser vrawen mes der lesten ...*

²⁰ ARS, AS 1063, ZL 6091, 1321–III–25 (transkripcija Otorepec, CKSL), *Ich herr Chunrat von Lok vergich ...daz ich ... Chunraten von Vesnicz meinem vetter geben han Micheln vnsern aygen mann auch von Vesnicz ... so vergich ich ..., daz ich den selben Micheln von Vesnicz ledichk gelassen han ... also daz er ... schol an sand Jans tachk des taupher ellev jar funph phening alter Aglaier ze Vesnicz auf den alter oppheren vnd schol sich kegen got da mit erchenen ...*

²¹ Otorepec, Gradivo za zgodovino Ljubljane VII/14, 1314–VII–19, *Ich Alhait truchsaeczinne von Creich vergihe ... daz ich ... han geben den erberen gaitlichen pruderen vnser vrowen des thevtischen hoves ze Laybach, Perchtolten der gehaizen ist zuenamen Hurnovz vnt Petern den flaischacker der gehaizen ist zuenamen Jucher vnt Diemsen mit iren erben, die mein vnd meiner erben aigen gewesen sint ... also daz der vrogenante(n) ... vm den vreitum ierleich den vrogenanten prudern des thevtischen hous ze Laybach funfpfenninge geben sullen an vnser vrowen tage der schidunge. Vnt zu ainer stetichait des vreitums han ich den vrogenanten Perchtolten vnt Petern vnt Diemsen geben sisen offen prieve ...*

en vinograd odkupili izpod odvisnosti bratov Chumer, in sicer tako, da je vsak od njih in njihovih potomcev, ki so bili nosilci hišnega gospodarstva, letno plačeval krški škofiji na Marijin oltar (stolnice v Krki) po tri pfenige.²²

j) 11. maja 1325 je ljubljanski meščan Albert Puegel prodal samostanu v Bistri svojo hubo v Ligojni pri Vrhniku, ki jo je obdeloval cenual po imenu Seifrid, sicer vezan na oltar sv. Andreja v vrhniški župni cerkvi.²³

k) 9. decembra 1341 je Jera, žena Lenarta Porgerja iz Ljubljane, pred smrtjo podarila župnijski cerkvi v Ložu za večno luč hubo v Novi vasi na Blokah, poleg tega pa še vse svoje nesvobodnjake, naseljene v trgu Lož in vaseh na loškem in cerkniškem, in sicer na način, da je vsak od njih letno plačeval omenjeni cerkvi po tri pfenige.²⁴

V prvi polovici 14. stoletja je bilo osvobajanje v status cenualstva očitno še dokaj običajen pojav, ki v veliki meri izkazuje še močne vzporednice s prejšnjim obdobjem, deloma pa so zaznavne posamezne prehodne oblike. Ustvarjalo je razmeroma bolj fleksibilen sloj odvisnih ljudi, ki so lahko v okviru zemljiških gospodstev pod boljšimi pogoji prejemale zemljo v obdelovanje, ali pa so se naseljevali v v tem času na slovenskem ozemlju nastajajočih in razvijajočih se tržnih in mestnih naselbinah. Pri aktih osvoboditve stopata v ospredje predvsem dva cilja; zagotoviti osvobojujencu boljše življenjske pogoje in zagotoviti cerkvi ali posameznemu oltarju sredstva za razsvetljavo.

Kar se tiče prvega, so bili vzgibi lahko različni: iz ohranjenih aktov je zaznati željo po bogu všečni dobrodelnosti za lastni dušni blagor pred smrtjo (c, k), izkazovanje posebne milosti konkretnemu (običajno posamezniku, lahko skupaj

²² KLA, AUR 418, 1330–IV–15 (izvleček Otorepec, CKSL), *Wir Niclau, Otte, Herman pruoder die Chuomer veriehen an disem offen prief ... daz sich Fricz, Leutolt, Niclau, Ruodolf die pruoder von vns der chaufft habent; sev selbe vnd ellev irev chint, die sev habent oder noch gewinent vmb ainleif march Agler phening vnd vmb ain weingarten, ... Vnd sint furpaz ewichleich von vns vnd von vnseren erben, die wir haben oder noch gewinen ledich vnd frey ... vnd geben sev dem pischof von Gvrk vnd seinem gots haus daz ier ietweder der sein aigen proet hat jerechleich drey Agleier phening auf vnser frowen alter gegen Gurk senden schol.*

²³ Otorepec, Gradivo za zgodovino Ljubljane II/6. Listina sicer navaja Seifrída kot »censualis in plebatu Sancti Andree Superiori Laybaci«. Gre za napako; patron vrhniške župne cerkve je bil vseskozi sv. Pavel. Vendar že Milko Kos v svojem Gradivu za historično topografijo opozarja, da je v vrhniški cerkvi tedaj stal in tudi še danes stoji oltar sv. Andreja, kar v tem primeru logično postavlja stvari na svoje mesto. Navajanje cenualove pripadnosti določenemu oltarju je dosti bolj običajno od okvirnega lociranja na ozemlje neke župnije.

²⁴ NŠAL ŠAL, Župnija Stari trg pri Ložu, 1341–XII–9 (transkripcija Otorepec, CKSL), *Ich Gerdrawt Lynhardts des Porger wirtin von Laybach vergihe. . . daz ich. . . an mein letsten geschaeft vnd an mein letsten zeiten meins aigen gwotes ain hwob, di ze Newndorf gelegen ist, darauf Nedel vnd Radowan gesezzen sint vnd allez daz darzwo gehoert oder gehoeren sol, geben vnd geschafften han fuer rechtez z aigen nach meiner sel auf sand Georigen chirchen zu der pharr gegen Los, daz man ain ewigez liecht von der hwob daselben haben suelle. Auch han ich alle meine aigen lewte, die ze Los in dem marcht gesezzen sint vnd alle mein aigen lewte in der kegent daselben ze Los vnd in der kegent ze Zyrchnitz, oder wa si sint, weib, man vnd chynder, wie si gehaizzen oder genant sint, geschafften vnd geben auf daz vorgenant gotshaus, also daz sich ain etweder mensche derselben aigen lewte alle jar an sand Joerigen tag zu der vorgenanten pharr mit dreyn Aglyer phening ertzaiigen sullen vnd sullen die berrait geben.*

s potomci) osvobodjencu, katerega odnos do dobrotnika iz vira ni nujno razviden, med drugim pa se pojavljajo sorodstvena in svaštvena razmerja (a, d, g), ali pa samoiniciativni lastni odkup v prostost nesvobodnjakov, ki jim je uspelo zbrati zadostna (ne majhna) denarna sredstva oz. so žrtvovali svoje nepremičnine (i). Drugi vzgib, oskrbovanje cerkva oz. posameznih oltarjev s svečami in oljem za razsvetljavo, ki se na prvi pogled zaradi nizkih zneskov (treh oz. petih pfenigov letno po osebi) zdi obrobnega značaja, dejansko ni bil tako nepomemben. Predstavljal je enega od običajnih načinov oskrbe cerkva s svetili, neobhodnimi v liturgiji, pri čemer je nizki naglavni cenzus zadostoval le v primeru množičnosti tega pojava, ki pa je vsaj v nekaterih primerih izpričana (obsežne tradicijske knjige cenzualov posameznih škofij v 12. stoletju). Čeprav se v poznem srednjem veku v skladu z družbenim razvojem tudi na tem področju začenjajo uveljavljati drugačne prakse (oskrbovanje z voskom v okviru urbarialnih obveznosti²⁵), pa se stare, tradicionalne oblike le polagoma umikajo novim. O tem priča nekaj primerov iz prve polovice 14. stoletja, ki izkazujejo prehodne oblike oz. vsebujejo elemente tako starejših kot tudi mlajših socialnoekonomskih principov. Četrtega aprila 1308 je Oton Sichersteinski poklonil Marijinemu oltarju v cerkvi kostanjeviškega samostana svojega nesvobodnjaka skupaj z družino in s hubo, ki so jo obdelovali, pri čemer je izpostavil, da so omenjeni od hube letno dolžni služiti le 140 pfenigov za razsvetljavo oltarja in v primeru poravnane obveznosti v istem letu ne smejo biti obremenjeni z nobeno drugo dajatvijo ali delovno obveznostjo.²⁶ Pri tej podelitvi je prisotna tradicionalna vezanost na oltar in oprostitev predvsem delovnih obveznosti, kot novost pa se pojavlja podelitev ljudi skupaj s hubo in v povezavi s tem neprimerno večja ekonomska korist upravičenca (oltarja oz. samostana), ki pa za družino, nastanjeno na zadevni hubi, še vedno predstavlja nižjo letno obremenitev od predhodne in torej skupaj s socialnim tudi ekonomski dvig. Podobno prehodno obliko daritve predstavlja tudi že omenjena listina iz leta 1341 (k), kjer je tradentka župni cerkvi v Ložu za vzdrževanje večne luči darovala svojo hubo z vsemi pritiklinami, obenem pa isti cerkvi še vse svoje okoliške nesvobodnjake po principu cenzualstva, torej z dolžnostjo letnega plačila treh pfenigov. V listini z dne 11. oktobra 1360 je govora le še o namenski prekvalifikaciji dajatev hube v Spodnjem Kašlju, ki jih je Ortolf Povmeški z izjemo dveh kokoši letno v celoti

²⁵ Npr. v gornjegrajskem gospodstvu, Orožen, *Benediktiner-Stift Oberburg*, str. 235, 238; Gestrin, *Gospodarska in socialna struktura*, str. 487–489 (kjer namesto voska napačno navaja med).

²⁶ ARS, AS 730, Dolski arhiv, fasc. 179, pola 41–42 (transkripcija Otorepec, CKSL), *Ich Otte von Sichersteyn vergih an disem brieve ... daz ich ... Marin minen gebover ze dem Blat vnd elliv siniv chint vnde die hube da er vyffe sitzet geben han vf vnser vrowen sande Marien alter ze sande Marien prunne bi Landestrost ... es sol ouch der vrogennte Marin oder siniv chint ob er niht ist, von der oben genanten hube geben ze iglichen iar ein march Agleyaer pfenninge an zweinzich pfenninge oder pernaer die da fur geziehent vnde von den selben pfenningen sol man vnser vrowen alter belvhten vnde sol si an anders niht wenden noch legen vnde swelch iar der oben genante Marin ... von der vrogenanten huben ... an zweinzich pfenninge ein march Agleyer vnser vrowen alter ze dem liehte, so sint si daz iar deheines dienstes noch deheines zinses niht mer gebunden ze dienen noch ze geben ...*

namenil olju in vosku za osvetljavo kapele na svojem gradu Osterberg. Imetnik hube je imel na razpolago vsako leto plačati marko in pol v denarju ali pa v lastni režiji pritovoriti olje iz Primorske. Tudi v tem primeru se izrecno izpostavlja oprostitev od tlake, tako ročne kot tudi vozne.²⁷

Obravnavani primeri kažejo, da pojav posebnega družbenega sloja cenualov na Slovenskem ni bil tako obrobnega pomena, kot bi bilo mogoče soditi na podlagi (ne)obravnave v obstoječi domači historiografiji. Primeri aktivnega formiranja tega družbenega sloja, torej dejanskega osvobajanja v cenualstvo, in ne le zgolj dokumentiranje obstoja cenualov kot družbenega relikta, še v prvi polovici 14. stoletja postavlja Kranjsko v primerjavi z okoliškimi alpskimi deželami in tudi z Bavarsko – glede na dosedanje stanje objav – celo v izjemen položaj. Nekoliko preseneča le nedokumentiranost tega pojava v večjem delu 13. stoletja, kar pa ni nujno znak diskontinuitete; verjetneje tiči vzrok v ohranjenosti oz. poznavanju virov.

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije (ARS), Ljubljana

AS 1063, Zbirka listin (ZL)

AS 730, Dolski arhiv, fasc. 179

Kärntner Landesarchiv (KLA), Celovec/Klagenfurt

Allgemeine Urkundenreihe (AUR)

Nadškofijski arhiv (NŠAL), Ljubljana

Župnija Stari trg pri Ložu

Zgodovinski inštitut Milka Kosa, ZRC SAZU, Ljubljana

Božo Otorepec, Centralna kartoteka srednjeveških listin za Slovenijo 1246–1500 (CKSL)

Objavljeni viri

Bernhard Günther, ed. *Documenta patriarchalia res gestas Slovenicas illustrantia. Listine oglejskih patriarhov za slovensko ozemlje in listine samostanov v Stični in Gornjem Gradu (1120–1251)*. Dunaj-Ljubljana: Založba ZRC, 2006.

Bitterauf, Theodor, ed. *Die Traditionen des Hochstifts Freising, II. Band: (926–1283)*. Quellen und Erörterungen zur bayerischen und deutschen Geschichte, n. s., 5. München: M. Rieger'sche Universitäts-Buchhandlung, 1909.

Kos, Franc, ed. *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku III: 1001–110*. Ljubljana: Leonova družba, 1911.

Orožen, Ignaz, ed. *Das Benediktiner-Stift Oberburg. Das Bisthum und die Diözese Lavant II/1*. Marburg 1876.

²⁷ ARS, AS 1063, ZL 171 (objava Gradivo za zgodovino Ljubljane X/31), *Ich Artolf von Povmekk vergih mit disem prief vnd verpint mich vnd mein erben, daz wier ab der huob ze Nider Kæschel da Adams suen ouf gesezzen sint all iar nicht mer nemen wellen noch schuellen denn zwai huener vnd anders nicht, weder tagberch noch fuorat, dar vm daz von beswærung di hub icht oede werde vnd wer dar ouf siczt dest paz anderhalb march gegeben mueg vm oel vnd wachs vm weihnachten vnd gen Walhen nah oele geuarn mueg, daz man raichen sol ze licht der chapellen im hoesz ze Osterberch ...*

- Otorepec, Božo, ed. Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku II. *Listine 1299–1450*. Ljubljana: Mestni arhiv, 1957.
- Otorepec, Božo, ed. Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku VII. *Listine 1144–1499*. Ljubljana: Mestni arhiv, 1962.
- Otorepec, Božo, ed. Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku X. *Listine 1144–1499*. Ljubljana: Mestni arhiv, 1965.
- Redlich, Oswald, ed. *Die Traditionsbücher des Hochstifts Brixen vom zehnten bis in das vierzehnte Jahrhundert*. Acta Tirolensia I. Innsbruck: Wagner'sche Universitäts-Buchhandlung, 1886.
- Santifaller, Leo, ed. *Die Urkunden der Brixner Hochstifts-Archive 845–1295*. (Brixner Urkunden I). Schlern-Schriften 15. Innsbruck 1929.
- Zahn, J[osef], ed. *Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis. Sammlung von Urkunden und Urbaren zur Geschichte der ehemals freisingischen Besitzungen in Österreich* 1. Fontes rerum Austriacarum. Diplomataria et acta 31. Wien: Kaiserlich-Königliche Hof- und Staatsdruckerei, 1870.

Literatura

- Dollinger, Philippe. *Der Bayerische Bauernstand vom 9. bis zum 13. Jahrhundert*. München: Verlag C. H. Beck, ²1982.
- Gestrin, Ferdo. Gospodarska in socialna struktura gornjegrajske posesti po urbarju leta 1426. *Zgodovinski časopis* 6–7 (1952–1953), str. 473–514.
- Grebenc, Jože M. *Gospodarska ustanovitev Stične ali njena dotacija leta 1135*. Stična 1973.
- Hauptmann, Ludmil. Colonus, Barschalk und Freimann. V: *Wirtschaft und Kultur. Festschrift zum 70. Geburtstag von Alfons Dopsch*. Baden bei Wien – Leipzig: Rudolf M. Rohrer Verlag, 1938 str. 170–190.
- Hauptmann, Ludmil. Die Freileute. *Carinthia I*, 100 (1910), str. 12–34.
- Klein, Herbert. Die Salzburger Frisassen. V: *Das Problem der Freiheit in der deutschen und schweizerischen Geschichte* (=Vorträge und Forschungen 2). Sigmaringen: Jan Thorbecke Verlag, ²1970, str. 77–87.
- Schulz, K[]. Zensualen, Zinsleute; Zensualität. V: *Lexikon des Mittelalters* IX. München: Lexma Verlag, 1998, kol. 530–533.
- Štih, Peter. Addenda et corrigenda k listini stiškega opata Aldepranda za stavbenika Mihaela. V: *Historia artis magistra. Amicorum discipulorumque munuscula Johanni Höfler septuagenario dicata* (ur. Renata Novak Klemenčič, Samo Štefanac). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, Slovensko umetnostnozgodovinsko društvo, 2012, str. 43–51.
- Vilfan, Sergij. Kmečko prebivalstvo po osebnem položaju. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog* II (ur. Pavle Blaznik et al.). Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1980, str. 279–353.
- Wild, Joachim. Libri censualium. *Archivalische Zeitschrift* 88 (2006), str. 1105–1122.

SUMMARY

References to *Censuales* in Documents Pertaining to the Slovene Territory

Matjaž Bizjak

The term *censualis* denotes an individual who was unfree by birth and subsequently set free. This liberation implied an improved personal position; however, it did not bring absolute freedom. Freedmen were usually conveyed to an ecclesiastical institution (a bishopric, a monastery, etc.) or, more often, to a specific altar in a church, to which they were tied by way of annual tributes in money, i.e. *census*. This census (poll tax) was paid in a symbolic amount of three or five pence and marked a *censualis*' liberation. It was generally intended for covering the lighting cost of the relevant altar, i.e. the acquisition of wax or oil. On the other hand, *census* enjoined the ecclesiastical lord to protect the *censualis*' freedom against third parties and against one's own arbitrariness. Naturally, failure to pay *census* resulted in loss of freedom; if a *censualis* defaulted on their obligation for three years, they became their patron's serf. The main differences that distinguished a *censualis* from their former unfree status included deliverance from their daily or weekly obligations, i.e. labour, and a relative freedom of movement, which was still regulated by lord-patron, to whom a *censualis* belonged to some extent. A lord could settle a *censualis* on their hide, in their urban settlements, while in some instances *censales* were settled also outside their original seignury following an agreement with their lord. Regardless of the tributes determined by the new arrangement a *censualis* had to pay an annual *census* to their lord-patron.

The phenomenon of *censuales* has a broader European dimension and is present, first and foremost, in the area extending from Flanders and Westfalia to central France, Lotharingia and Rhineland to Bavaria, the Alpine lands and northern Italy. In the Bavarian-Alpine area this social element has been largely documented in many *Traditionsbücher* of ecclesiastical institutions (bishoprics and monasteries), which are typical of this area, particularly from the second half of the twelfth century onwards.

Unless they transitioned into the urban population, they are believed to have gradually assimilated in the thirteenth century into the broad social stratum of the rural population with limited freedom, which was in the Slovene area formed mostly through the incorporation of the formerly free members of Old Slavic *župas*. What they had in common with the *censuales* was, first and foremost, deliverance from weekly labour.

Contrary to popular belief, the liberation or the acquisition of the status of a *censualis* can be observed in sources related to the Slovene territory also in the late Middle Ages. In the first half of the fourteenth century this type of liberation was still a fairly usual occurrence, which indicates a strong parallel between this and the former period, while partly individual transitional forms can be detected as well. The liberation brought about a relatively more flexible stratum of subordinate people who could obtain land for cultivation within a seignury on better terms or settle in bourgs or urban settlements emerging in the Slovene territory in the period in question. When liberating formerly unfree individuals two goals are at the forefront; namely, to ensure better living conditions for the freedman as well as means for lighting a particular church or its altar.

Cases highlighted in the article at hand indicate that the emergence of the social stratum of *censuales* in the Slovene territory was not as inconsequential as can be gathered from its (lacking) presence in the existing Slovene historiography. Bearing in mind publications produced thus far, instances of active formation of this social stratum, i.e. the actual liberation rather than merely documenting the existence of *censuales* as a social relic, put Carniola in the first half of the fourteenth century in an exceptional position if compared to that of the neighbouring Alpine lands and Bavaria. It is somewhat surprising that the phenomenon was not documented in a large part of the thirteenth century, which is not necessarily a sign of discontinuity; this is more likely a consequence of the state of preservation or knowledge of sources.